

Η τουρκική διείδυση στον γεωπολιτικό χώρο της Κεντρικής Ασίας

I. Προς μια νέα γεωπολιτική δυναμική

Η οριστική διάλυση της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και η ανακήρυξη, στο τέλος του 1991, της «Κοινοπολιτείας Ανεξαρτήτων Κρατών» στο Μινσκ καθώς και η μεταβίβαση της εξουσίας από τον αρχιτέκτονα της «περεστρόικα» και της «γκλάσνοστ» Μιχαήλ Γκορμπατσώφ στη Ρωσία του Μπόρις Γιέλτσιν, φέρνει στο προσκήνιο μια σειρά ερωτημάτων σχετικά:

α) με την οριστική μορφή στην οποία θα αποκρυσταλλωθεί το διαμορφούμενο σχήμα εξουσίας στη νέα κρατική οντότητα. Οντότητα, που στη σημερινή συγκυρία εξακολουθεί να παράσσεται αφ' ενός από την αναβίωση του εθνικισμού και την άνοδο του ισλαμικού φονταμενταλισμού στην τεράστια γεωπολιτική περίμετρο της τέως «Σοβιετικής Αυτοκρατορίας», και αφ' ετέρου τις ανεξαρτητοποιήσεις των πρώην Σοβιετικών Δημοκρατιών, που συνοδεύονται από αποσχιστικές τάσεις στις μικρότερες πολυεθνικές, αυτόνομες Δημοκρατίες,

β) τη συνεχιζόμενη οικονομική κρίση στην τεράστια αυτή περιοχή —περισσότερες από 120 εθνότητες διαβιούν εκεί— με τις απρόβλεπτες επιπτώσεις και τις ανυπέβλητες σχεδόν δυσκολίες μιας ομαλής ένταξης στη γεωοικονομία της παγκόσμιας αγοράς, γεγονός που επιτείνει την περιρέουσα ρευστότητα στο μετα-διπολικό παγκόσμιο σύστημα και ακυρώνει τις όποιες σταθεροποιητικές διαδικασίες απαιτούνται —σε όρους εκδημοκρατισμού και πολιτικής νομιμοποίησης των νέων ελίτ— για την αποφυγή ισχυρών κραδασμών, στα διαμορφούμενα πλουραλιστικά σχήματα.

Ειδικότερα, η αναβίωση του εθνικισμού τα τελευταία χρόνια και οι αυξανόμενες, αιματηρές εθνικές συγκρούσεις σε συνδυασμό με την αύξηση της θρησκευτικής επιρροής (και τον ανταγωνισμό ανάμεσα στη χριστιανική ορθοδοξία, την ουνία και τον ισλαμικό ριζοσπαστισμό), αποτελούν για τη νέα μετα-κομμουνιστική οντότητα και για την ηγεσία της μια θεμελιώδη πρόκληση, που αγγίζει τα όρια της αμφισβήτησης της δυνατότητας συνύπαρξης ανάμεσα στις σλαβικές και τις μουσουλμανικές δημοκρατίες.¹ Η ισλαμική αναβίωση στην Κεντρική Ασία και την Υπερ-Καυκάσια έχει βαρύνουσα σημασία, στο

βαθμό που περισσότερο από 55 εκατ. μουσουλμάνων θα επανεισέλθουν στον ευρύτερο ισλαμικό κόσμο —και η πρώην ΕΣΣΔ αποτελεί την πέμπτη κατά σειρά «χώρα» στον κόσμο— και θα δημιουργήσουν ένα εντελώς νέο σχήμα μουσουλμανικής δύναμης και νέων περιφερειακών μπλοκ, στον ευρύτερο κόσμο των πιστών του Κορανίου που υπερβαίνουν το ένα δισεκατ. ατόμων και διαβιούν σε 51 κράτη.² Οι «έξυ» πρώην Σοβιετικές Ισλαμικές Δημοκρατίες —Αζερμπαϊτζάν (6,8 εκατ. κατ.), Καζαχστάν (16,4 εκατ.), Ουζμπεκιστάν (19,8 εκατ.), Τατζικιστάν (5,1 εκατ.), Τουρκμενιστάν (3,5 εκατ.) και Κιργιζία (4,2 εκατ.),— εκτός από το χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό τους επίπεδο, εξακολουθούν να έχουν σημαντικές εδαφικές διεκδικήσεις (μεταξύ τους και έναντι τρίτων γειτονικών δημοκρατιών) και η πληθυσμιακή τους διασπορά επιτείνει τις ένοπλες συγκρούσεις και την πιθανή «γιουγκοσλαβοποίηση» τους. Το Ιράν, η Τουρκία και το Αφγανιστάν, μεταξύ άλλων, επιδιώκουν να διαμορφώσουν νέες στρατηγικές συμμαχιών και η νέα δυναμική που θα προκύψει θα έχει αντίκτυπο τόσο στην ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής όσο και της Ασίας.

Ακόμη, η σύζευξη της μουσουλμανικής πίστης και των παραδόσεων με τον εθνικισμό, δημιουργεί το δυναμικό εκείνο «ρήγμα» στην γεωπολιτική συνέχεια που προϋπήρξε των τελευταίων 70-75 χρόνων. Η εμφάνιση ριζοσπαστικών ισλαμικών ρευμάτων και η ίδρυση κομμάτων που επιδιώκουν την επιβολή θεοκρατικών καθεστώτων αποκτούν γεωστρατηγική σημασία. Η τεράστια εξάπλωση των τζαμιών τα τελευταία δύο χρόνια —από 365 σε 5.000— και η δυναμική εμφάνιση του κόμματος *Birlik* (Ενότητα) και του κόμματος της Ισλαμικής Αναγέννησης στο Ουζμπεκιστάν τα οποία επιδιώκουν ευρύτερες συσπειρώσεις σε όλη την επικράτεια της Κεντρικής Ασίας, δείχνουν και τη σοβαρότητα των προβλημάτων που δημιουργούνται στο μεταβατικό αυτό στάδιο, στο βαθμό που θα επιχειρήσουν να εξισλαμίσουν μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς και να τους εντάξουν στη σφαίρα επιρροής του Ισλάμ (*Dar-al-Islam*).³

Η δυναμική του ισλαμικού φαινομένου αποκτά μεγαλύτερη σπουδαιότητα, τόσο λόγω της αύξησης της στρατηγικής, οικονομικής και πολιτικής σημασίας των ισλαμικών κρατών του Τρίτου Κόσμου —και της προσπάθειας να καλύψουν ιδεολογικά, κατά τρόπο υπερεθνικό, το «ιδεολογικό κενό» που δημιούργησε το τέλος της ψυχρο-πολεμικής εποχής— όσο και της τεράστιας πληθυσμιακής έκρηξης των μουσουλμανικών πληθυσμών π.χ. μεταξύ 1959-1989 η δημογραφική αύξηση ανιστοιχεί σε ρυθμούς της τάξης του 201,9% (στο Τατζικιστάν) και 124,7% (στο Καζαχστάν), σε σχέση με το μέσο όρο του 36,8% της πρώην ΕΣΣΔ.⁴ Η «ειδική σχέση» της Τουρκίας και άλλων περιφερειακών χωρών και η πολιτική της διεξόδου δημιουργεί σοβαρά ερωτηματικά σε σχέση με τη γενικότερη σταθερότητα και ασφάλεια στην Κ. Ασία.

II. Τουρκικές φιλοδοξίες και διλήμματα: Παν-τουρκισμός, και το «ισλαμικό τόξο»

Η τουρκική διεξόδου στον κεντρο-ασιατικό γεωπολιτικό και γεωοικονομικό χώρο επιχειρείται με την χάραξη μιας πολυεπίπεδης εξωτερικής πολιτικής (οικονομικής, πολιτικής και πολιτισμικής) η οποία βασίζεται —ιστορικά— στη φυλετική και γλωσσική συγγένεια με τους τουρκόφωνους, στην πλειοψηφία τους, πληθυσμούς στις πέντε από τις πρώην Σοβιετικές Ισλαμικές Δημοκρατίες —με εξαίρεση το περσόφωνο Τατζικιστάν— και συνεπικουρείται από μια πολύπλευρη προσπάθεια αξιοποίησης του λεγόμενου «μου-

σουλμανικού τόξου».⁵ Ακόμη, με τη χρησιμοποίηση της επεκτατικής παν-τουρκικής και παν-τουρανικής ιδεολογίας —προωθείται και ενθαρρύνεται από φορείς ελεγχόμενους από το τουρκικό κράτος— στον ευρύτερο χώρο, ο οποίος επεκτείνεται από την Αδριατική, διαπερνά τη Βαλκανική Χερσόνησο και την Υπερ-Καυκασία και καταλήγει στις παρυφές της Μογγολίας και της Κίνας. Η επιθετική εξωτερική πολιτική αποβλέπει στην ουσιαστική αναβάθμιση του status της Τουρκίας σαν μιας ηγεμονικής περιφερειακής δύναμης.⁶ Ο τουρκικός «μεγαλοϊδεατισμός» και τα οράματα για την «αναβίωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» στο απώτερο μέλλον, δεν αποκρύπτονται πια κι από επίσημα τουρκικά χείλη, όπως αυτά του Τούρκου Προέδρου Τουργκούτ Οζάλ. Η αναζήτηση νέων ρόλων ύστερα από τον πόλεμο του Περσικού Κόλπου και τη διάλυση της πρώην «Σοβιετικής Αυτοκρατορίας», και η εφαρμογή μιας επεκτατικής τουρκικής πολιτικής ενθαρρύνεται, μεταξύ άλλων, και από τους ακόλουθους παράγοντες: α) τη μεγάλη δημογραφική έκρηξη, β) τις τάσεις ισλαμικής αναβίωσης σε παγκόσμια κλίμακα, σαν μια εναλλακτική ιδεολογία στο μετασηματιζόμενο μετα-διπολικό διεθνές σύστημα, γ) την αφύπνιση του εθνικισμού και των μειονοτικών προστριβών στην μετα-ψυχροπολεμική εποχή, δ) τον κυρίαρχο ρόλο του στρατού στο τουρκικό πολιτικο-οικονομικό οικοδόμημα και ε) τον γεωπολιτικό ανταγωνισμό για τον έλεγχο των μεγάλων εμπορικών διαύλων που συνδέουν την Ευρώπη με τη Μέση Ανατολή και την Κ. Ασία και Κίνα, διά μέσου της Βαλκανικής.

Κατά κύριο λόγο, η Τουρκία επιχειρώντας να χειραγωγήσει και να θέσει υπό την «προστασία» της όλους τους δήθεν «καταπιεζόμενους» μουσουλμανικούς πληθυσμούς, επιδιώκει να αποφύγει τη γεωγραφική της απομόνωση και τη γεωπολιτική της περιθωριοποίηση σε μια περίοδο μετάβασης από τη γεωπολιτική προς τη γεωοικονομία, και ταυτόχρονα να «εξαγάγει» τα δικά της υπαρκτά μειονοτικά προβλήματα (Κουρδικό), τα οποία απειλούν την «εθνική» της συνοχή. Ταυτόχρονα, η γειτονική χώρα διέρχεται από ένα στάδιο που χαρακτηρίζεται από μια «κρίση ταυτότητας». Το εν πολλοίς αντιφατικό μίγμα «κεμαλισμού-ισλαμισμού» βρίσκεται σε αδιέξοδο, χωρίς να είναι σε θέση να επιλύσει κατά τρόπο ικανοποιητικό βασικά κοινωνικο-οικονομικά ζητήματα (πληθωρισμός 70%, υψηλό ποσοστό ανεργίας, εξωτερικό χρέος 50 δισεκ. δολ., εσωτερικό χρέος 70 τρις. τουρκ. λίρες, τεράστια ανισοκατανομή πλούτου). Ούτε φυσικά, επιδιώκοντας την ουσιαστική αναθέρμανση των σχέσεών της με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα έχει καταφέρει να εκσυγχρονίσει, σταθεροποιήσει και «δυτικοποιήσει» το πολιτικό/διοικητικό της σύστημα και τις αντίστοιχες δομές. Η μετα-κεμαλική Τουρκία διατηρεί και ενισχύει τον ασιατικό και ισλαμικό της χαρακτήρα τόσο στην εσωτερική όσο και στην εξωτερική της πολιτική.⁷ Εκτός από τη μη εφαρμογή δημοκρατικών διαδικασιών και λειτουργιών, τις συνεχείς παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την καταπίεση των συνεχιζόμενων κουρδικών εξεγέρσεων, η μη συμμόρφωση στους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου και στις Αποφάσεις του ΟΗΕ για το Κυπριακό, η συνεχιζόμενη τουρκική προπαγάνδα στο διεθνή περίγυρο για την προβολή των «εθνικών» της στόχων και τέλος, «η θεωρία των προκλήσεων και η πρακτική των εντάσεων», αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς της εν γένει τουρκικής συμπεριφοράς (Αιγαίο, Θράκη).⁸

Σε ό,τι αφορά τις *μορφές* της επιχειρούμενης τουρκικής διείσδυσης στις χώρες «της ασιατικής στέπας», παρατηρήθηκε τους τελευταίους τρεις μήνες μια έντονη διπλωματικο/πολιτική κινητικότητα και υψηλό επίπεδο επικοινωνίας και έγιναν επισκέψεις των προέδρων του Τουρκμενιστάν, του Ουζμπεκιστάν, της Κιργιζίας, του Αζερμπαϊτζάν και του Καζαχστάν, που έφεραν την Τουρκία πιο κοντά στην υλοποίηση των στόχων της. Πιο αναλυτικά:

Α. Ο πρόεδρος του *Τουρκμενιστάν*, Νιγιαζόφ, επισκέφθηκε ένα πενθήμερο την Άγκυρα στις αρχές του περασμένου Δεκεμβρίου και οι συνομιλίες του με τον Οζάλ και την τουρκική κυβέρνηση απέφεραν: την υπογραφή συμφωνιών φιλίας και οικονομικής/εμπορικής συνεργασίας, την ίδρυση εμπορικού επιμελητηρίου, την τόνωση της συνεργασίας στον κατασκευαστικό τομέα και την ίδρυση κοινών επιχειρήσεων για παραγωγή πετροχημικών προϊόντων. Η Τουρκία ανέλαβε συμβουλευτικό ρόλο στο χρηματοδοτικό τομέα, την εκπαίδευση στελεχών σε τραπεζικά θέματα καθώς και τη χορήγηση δανείου 5 εκατ. δολ., με αντάλλαγμα τη δέσμευση του Τουρκμενιστάν για μακροχρόνια προμήθεια φυσικού αερίου στην Τουρκία. Συμφωνήθηκε ακόμη, η απευθείας τηλεφωνική σύνδεση Κωνσταντινούπολης-Ασκουμπάτ και σύνδεση με τον τουρκικό δορυφόρο *Tourksat*, για την εκπομπή της τουρκικής τηλεόρασης (Α΄ κανάλι), προς τις κεντρο-ασιατικές δημοκρατίες, σε συνδυασμό με το άνοιγμα Γενικών Προξενείων από τα δύο κράτη. Τέλος, στον εκπαιδευτικό τομέα η Άγκυρα προσέφερε παροχή υποτροφιών και στην προοπτική της αντικατάστασης, του κυριλλικού αλφαβήτου με το λατινικό, την αποστολή βιβλίων και δεκάδων χιλιάδων γραφομηχανών. Σε επίσκεψη του Τούρκου υπουργού Πολιτισμού Φικρί Σαγκλάρ που ακολούθησε, εκτός από τα επιστημονικά και μορφωτικά θέματα, και την ίδρυση κοινού πολιτιστικού κέντρου έγινε συζήτηση συνεργασίας στον αμυντικό τομέα και ζητήθηκε η τουρκική βοήθεια για την αναδιάρθρωση του τουρκμενικού στρατού, καθώς και η πρόθεση της χώρας αυτής να συμμετάσχει στη Διάσκεψη «Υπουργών Τουρκόφωνων Κρατών» στην Κωνσταντινούπολη τον προσεχή Ιούνιο.⁹

Β. Στις 19 Δεκεμβρίου 1991, ο πρόεδρος του *Ουζμπεκιστάν*, Ισλάμ Καρίμοφ, υπέγραψε στην Άγκυρα συμφωνία-πλαίσιο συνεργασίας (οικονομική-εμπορική, και στους τομείς πολιτισμού, υγείας, παιδείας, μεταφορών, επιστημών και τεχνολογίας, τουρισμού, αθλητισμού και επικοινωνιών —συμπεριλαμβανομένης τηλεόρασης και πρακτορείου ειδήσεων— καθώς και το άνοιγμα Γενικών Προξενείων, ενώ σε επίσκεψή του στη Σμύρνη, αναφέρθηκε στην ανάγκη δημιουργίας «αδελφικών σχέσεων» ανάμεσα στη Σμύρνη τη Μπουχάρα και τη Σαμαρκάνδη.¹⁰

Γ. Λίγες μέρες αργότερα, ακολούθησε η επίσκεψη του προέδρου της *Κιργίζιας*, Άσκαρ Ακάγιεφ, ο οποίος υπέγραψε συμφωνία φιλίας και συνεργασίας και ζήτησε και έλαβε από την Άγκυρα επείγουσα επισιτιστική (500.000 τον. σιτηρών) και φαρμακευτική βοήθεια. Συμφωνήθηκε επίσης η ίδρυση Γενικών Προξενείων. Ο πρόεδρος της κεντροασιατικής αυτής Δημοκρατίας (4,3 εκατ. κατοίκων από τους οποίους 48% Κιργίζιοι, 26% Ρώσοι και 12% Ουζμέκοι) σε συνεντεύξεις του, αναφέρθηκε στο πρόβλημα του παν-τουρκισμού και του παν-ισλαμισμού του οποίου τη σημασία προσπάθησε να υποβαθμίσει.¹¹ Αναφέρθηκε επίσης στους αδελφικούς θρησκευτικούς και γλωσσικούς δεσμούς, στη διεύρυνση των οικονομικών και εμπορικών σχέσεων, στην ίδρυση επιχειρήσεων για την αξιοποίηση των πρώτων υλών (μεταλλεύματα) και τέλος στην τηλεπικοινωνιακή, και την αεροπορική σύνδεση ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και το Μπισκέκ.¹²

Δ. Στις 23 Ιανουαρίου 1992, άρχισε και η επίσημη επίσκεψη του προέδρου του *Αζερμπαϊτζάν*, Αγκιάζ Μουταλίμπωφ σε ανταπόδοση πρόσφατης επίσκεψης του Οζάλ στο Μπακού. Την ανεξαρτησία της κεντρο-ασιατικής αυτής χώρας βιάστηκε να αναγνωρίσει η απερχόμενη τουρκική κυβέρνηση του Μεσοút Γιλμάζ, πρώτη σε παγκόσμια κλίμακα, (9.11.1991) προκαλώντας τη δυσαρέσκεια φίλων και αντιπάλων. Εκτός από την προώθηση συμφωνιών οικονομικής και τεχνολογικής συνεργασίας, συμφωνήθηκε να αναλάβει η Άγκυρα την εκπαίδευση των Αζέρων αξιωματικών και την αναδιάρθρωση των στρατιωτικών δυνάμεων της χώρας αυτής, παράλληλα με την τουρκική πρωτοβουλία να διαδρα-

ματίσει ουσιαστικό μεσολαβητικό ρόλο (κατά το μοντέλο που ακολούθησε η τουρκική εξωτερική πολιτική στον πόλεμο Ιράν-Ιράκ στη δεκαετία του '80) για την επίλυση της αιματηρής σύγκρουσης μεταξύ Αζέρων και Αρμενίων, λόγω της αμφισβητούμενης περιοχής (η οποία κατοικείται από χριστιανούς Αρμένιους) του Ναγκόρνο-Καραμπάχ.¹³

Ακόμη, εκτός από τη βελτίωση των σχέσεων Τουρκίας-Καζαχσταν, τουρκική πολυμερής βοήθεια επιδιώκει τόσο η αυτόνομη περιοχή του Ναχιτσεβάν, της οποίας ο πρωθυπουργός επιδιώκει, σύμφωνα με τουρκοκυπριακές εφημερίδες, μέσω του κοινοβουλίου της χώρας αυτής, την αναγνώριση της «ΤΔΒΚ» σε αντάλλαγμα της προηγηθείσας από το ψευδοκράτος του Ντενκτάς αναγνώρισης της ανεξαρτησίας του Ναχιτσεβάν.¹⁴ Παρόμοια βοήθεια έχει ζητηθεί και από τους Γκαγκαούζ της Μολδαβίας και από τους κατοίκους της μουσουλμανικής περιοχής της Τσετσενο-Ινγκουσετίας. Η δραστηριότητα περισσότερων από 400 μεγάλων επιχειρήσεων στο Αζερμπαϊτζάν, η τακτική αεροπορική σύνδεση Κωνσταντινούπολης-Μπακού, η εκτύπωση εκεί των τουρκικών εφημερίδων σε καθημερινή βάση (Μιλλιέτ, Τερτζουμάν) καθώς επίσης η τελική απόφαση του τουρκικού Υπουργικού Συμβουλίου να αναβαθμίσει όλες τις διπλωματικές της υπηρεσίες στις χώρες αυτές με την ίδρυση Πρεσβειών και η προσπάθεια της Άγκυρας να εντάξει τις «τουρκικές» αυτές ανεξάρτητες χώρες, σε διεθνείς οργανισμούς (ΟΗΕ, ΔΑΣΕ, ΝΑΤΟ (!) Ισλαμική Διάσκεψη κ.τλ.)¹⁵ δείχνει και το μέγεθος της τουρκικής προσπάθειας, ανεξάρτητα από την τελική, μακροπρόθεσμη επιτυχία των στόχων.

Κοντολογίς, η πολιτική της Τουρκίας στην ευρύτερη περιοχή (Βαλκάνια, Κ. Ασία, Καύκασος) επιτείνει την υπάρχουσα ρευστότητα με την αποσταθεροποιητική της τακτική σε σχέση με τις υπάρχουσες —τουρκογενείς ή όχι— μουσουλμανικές μειονότητες, και δημιουργεί προγεφυρώματα επιρροών, προβάλλοντας προς τη Δύση το «σταθεροποιητικό» της ρόλο, με την εξαγωγή ενός ιδεατού μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης —στην κατεύθυνση της οικονομίας της αγοράς καθώς και ένα πλουραλιστικό, αλλά αυστηρά ελεγχόμενο (αυταρχικό) μη-θεοκρατικό πολιτικό σύστημα, το οποίο, στο βαθμό που θα «αισθηθεί» από τις πρώην Σοβιετικές Ισλαμικές Δημοκρατίες θα συμβάλει, δήθεν, στην αναχαίτηση και τη μη περαιτέρω εξάπλωση του ισλαμικού φαναταμενταλισμού «χομεινικού τύπου» και την αποφυγή εγκαθίδρυσης μελλοντικών θεοκρατικών καθεστώτων στην περιοχή. Διάφορες αναλύσεις τονίζουν τον ανταγωνισμό για τον καθορισμό «σφαιρών επιρροής» και τις επιλογές του Καζαχσταν και της Κιργιζίας για την υιοθέτηση του «τουρκικού μοντέλου» ενώ το Ουζμπεκιστάν και το Τουρκμενιστάν προσεγγίζουν την ανάπτυξη ενός καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος μέσω μιας ισχυρής αυταρχικής εξουσίας. Το Ουζμπεκιστάν δεν κρύβει τη φιλοδοξία του να ενώσει, κάτω από τη σημαία του παν-τουρκισμού όλους τους τουρκόφωνους εθνικιστές, ενώ το Τατζικιστάν υπό την επιρροή του Ιράν ενδεχομένως, θα αποτελούσε το σιτικό/φαναταμενταλιστικό ριζοσπαστικό ισλαμικό πρότυπο, επιδιώκοντας την, σε μουσουλμανική βάση, ένωση των κατοίκων της Κεντρικής Ασίας σε ένα παν-ισλαμικό κράτος...¹⁶ Στη διαμάχη αυτή, άλλες περιφερειακές και εξωπεριφερειακές δυνάμεις θα επιχειρήσουν κινήσεις, οι οποίες —κατά τη δική τους αντίληψη— θα είναι λιγότερο ή περισσότερο σταθεροποιητικές σε σχέση με τον άξονα «παντουρκισμός», «παντουρανισμός» ή «πανισλαμισμός». Η πρόθεση της «Ένωσης Προτύπων Τουρκικών Δημοκρατιών» να εισαγάγει κοινό νόμισμα, κοινή σημαία και κοινό αλφάβητο και η προσπάθεια για την ίδρυση «Τουρκικής Κεντροασιατικής Τράπεζας», δείχνει, ανεξάρτητα από τις δυνατότητες επιτυχίας της, την κατεύθυνση της τουρκικής προσπάθειας. Εν τω μεταξύ, συνεχίζεται και η προσπάθεια του τουρκικού λόμπυ για τη δημιουργία, μέσα στο πρώτο εξάμηνο του 1992, του «Παγκόσμιου Τουρκικού

Συμβουλίου». Στις δραστήριες τουρκικές ομοσπονδίες της Δυτ. Ευρώπης και της Βορ. Αμερικής, θα προστεθεί και η αντίστοιχη ομοσπονδία της «Κοινοπολιτείας Ανεξάρτητων Κρατών».

Συμπερασματικά, η πολυσχιδής αυτή τουρκική δραστηριότητα και τα παντός είδους «ανοίγματα» και ενδιαφέροντά της, καθώς και η συγκεκριμένη εικόνα που αρχίζει να σχηματίζεται, εκτός από τα ερωτηματικά που δημιουργεί στην ευρύτερη διεθνή κοινότητα, δημιουργεί και εύλογες ανησυχίες. Η δημοσίευση προθέσεων για την ίδρυση «τουρκικής κοινής αγοράς», η παροχή κοινής ταυτότητας στους πληθυσμούς των πέντε ασιατικών δημοκρατιών, η δυνατότητα ελεύθερης διακίνησης χωρίς διαβατήρια, μαζί με την υπενθύμιση ότι ο «21ος αιώνας θα είναι ο τουρκικός αιώνας», η «αφύπνιση της τουρκικής εθνικής συνείδησης» και τέλος οι αυξανόμενες περιόδους του υπουργού Εξωτερικών Τσετίν και του ακροδεξιού ηγέτη Α. Τουρκές, οι οποίες θα αποτελέσουν «τουραδική εκστρατεία»,¹⁸ οδήγησε τον πρωθυπουργό Σουλεϊμάν Ντεμιρέλ και την εκπρόσωπο του τουρκικού ΥΠΕΞ και Ντιντισμέν να προβούν σε «καθησυχαστικές» δηλώσεις προς τη Ρωσία και τις δυτικές χώρες με στόχο να διασκεδάσουν τις εντυπώσεις, αναφορικά με τις προθέσεις της Άγκυρας για τη δημιουργία των σχημάτων αυτών και για την κατάσταση των παντουρκικών σχεδίων.¹⁹ Αλλά συνολικά η τουρκική πολιτική, δημιουργεί αντιδράσεις και στις χώρες οι οποίες ανταγωνιστικά προωθούν τις δικές τους πολιτικές που επίσης αποβλέπουν στη διεύρυνση της επιρροής τους.

III. Ο διεθνής ανταγωνισμός και οι επιπτώσεις του στην Κεντρική Ασία

Εκτός από την Τουρκία, το «κενό ισχύος» που τόσο ραγδαία δημιουργήθηκε στην ευρύτερη περιοχή προσπαθούν να καλύψουν και παράλληλα, να αξιοποιήσουν με την αυξημένη επιρροή τους το Ιράν, η Σαουδική Αραβία, το Πακιστάν, το Αφγανιστάν και η Κίνα.

Το Ιράν επιδιώκει να αποκαταστήσει τις μακροχρόνιες παραδοσιακές του σχέσεις με το περσόφωνο Τατζικιστάν, ενώ παράλληλα επιχειρεί —με την αποστολή του Κορανίου στην αραβική (όπως και η Σαουδική Αραβία), μέσω του σιιτικού Ισλάμ, να προσεγγίσει το επίσης σιιτικό Αζερμπαϊτζάν και να ανακόψει την πρωτοκαθεδρία της Τουρκίας, η οποία βρέθηκε στην προνομιακή θέση να προσφέρει τα απαραίτητα καταναλωτικά αγαθά, τα οποία η Τεχεράνη δεν είναι σε θέση στην παρούσα συγκυρία να προσφέρει. Παρ' όλ' αυτά, χρησιμοποιεί την Τασκένδη σαν βασικό της «κέντρο επιχειρήσεων» για την ίδρυση μεικτών επιχειρήσεων.²⁰ Η έκδηλη ανησυχία του Ιράν (και η αντιπαλότητά του με την Τουρκία η οποία χρονολογείται από την εποχή της Περσικής και Οθωμανικής αυτοκρατορίας), εκδηλώνεται με την αρθρογραφία της Τεχεράνης η οποία καταχωρίζει δηλώσεις όπως αυτές του πρώην υπουργού Δικαιοσύνης, θρησκευτικού ηγέτη Αγιατολάχ Μουσεβί για την «αποικιοκρατική» πολιτική της Τουρκίας στο Αζερμπαϊτζάν και την υλοποίηση «σατανικών» στόχων με την αξιοποίηση της αίρεσης των Βαχαβιτών,²¹ και προειδοποιεί τους Αζέρους ότι πιθανόν η δημοκρατία τους να μετατραπεί σε «μια δεύτερη Κύπρο». Για να αντισταθμίσει την τουρκική οικονομική διείσδυση, το Ιράν δίνει έμφαση στην εκπόνηση πολιτικής με επίκεντρο τις πολιτιστικές και θρησκευτικές διασυνδέσεις, ώστε να προωθηθεί η δημιουργία ενός θεοκρατικού καθεστώτος.

Η προώθηση της διεθνούς ισλαμικής αλληλεγγύης, και η ενθάρρυνση της περιφερειακής συνεργασίας μεταξύ των μουσουλμανικών κρατών αποτελεί πάγιο στόχο της εξωτε-

ρικής πολιτικής και του Πακιστάν,²² το οποίο εκδηλώνει έντονο ενδιαφέρον διεξόδου στις Κεντροασιατικές Δημοκρατίες και επιδιώκει τη διεύρυνση της συνεργασίας με την ένταξη των εν λόγω Δημοκρατιών τόσο στη Διάσκεψη των Ισλαμικών Κρατών όσο και στον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας των μη-αραβικών μουσουλμανικών κρατών (Τουρκία, Πακιστάν και Ιράν). Οι πρόσφατες δηλώσεις του Αμερικανού γερουσιαστή Λάρρυ Πρέσλερ περί «Ιδρύσεως Ισλαμικής Ομοσπονδίας» η οποία θα κατέχει ενδεχομένως πυρηνικά όπλα, στηρίχτηκαν στις πληροφορίες του ότι το Πακιστάν διαθέτει ήδη ατομική βόμβα. Οι εκφρασθείσες ανησυχίες του²³ συνδυάζονται με τις δηλώσεις του πρόεδρου του Τατζικιστάν ότι η χώρα του προσανατολίζεται στην πώληση εμπλουτισμένου ουρανίου στην Τουρκία, το Ιράν και τη Σαουδική Αραβία. Πολύς λόγος γίνεται και για τη μαζική μετανάστευση Σοβιετικών πυρηνικών επιστημόνων προς τις χώρες αυτές, μετά την ολοκληρωτική κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού στην πρώην ΕΣΣΔ.²⁴

Στον τραπεζικό τομέα, αλλά και στη θρησκευτική σφαίρα επιδιώκει και η Σαουδική Αραβία να επωφεληθεί, ενισχύοντας το χτίσιμο τζαμιών και τη διάδοση του Κορανίου, ενώ η Κίνα αποτελεί φυσικό οικονομικό εταίρο του Καζακστάν, της Κιργιζίας και του Ουζμπεκιστάν.

Η πολύπλευρη αυτή δραστηριότητα θα επιτείνει ενδεχομένως τις εθνικές διαμάχες και τις θρησκευτικές έριδες, τα αμέσως επόμενα χρόνια έως ότου αποκρυσταλλωθεί η δομή του νέου περιφερειακού συστήματος σε σχέση τόσο με την «Κοινοπολιτεία Ανεξαρτήτων Κρατών» όσο και με τη σχετική «ισορροπία δύναμης» που θα διαμορφωθεί ευρύτερα στο παγκόσμιο σύστημα. Βασικό ερώτημα παραμένει εάν και κατά πόσο θα επιτευχθεί κάποια ενοποίηση του αχανούς αυτού γεωγραφικού χώρου (στην παν-τουρανική ή ισλαμική κατεύθυνση) ή εάν ο κατακεραματισμός και η αποσταθεροποίηση θα αποτελέσει κυρίαρχο γνώρισμα στη δεκαετία του 1990.

IV. Στρατηγικές επιλογές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής

Με βάση τα ανωτέρω δεδομένα, τη συνεχιζόμενη ρευστότητα στα Βαλκάνια και την αποσταθεροποίηση που η γιουγκοσλαβική κρίση συνεπάγεται, το κύριο ερώτημα που τίθεται για τους σχεδιαστές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής είναι εάν και κατά πόσο, σε τι βαθμό και προς ποια κατεύθυνση μπορεί να παρέμβει η Ελλάδα σαν *σταθεροποιητικός* παράγοντας στις διεργασίες της ευρύτερης περιοχής (Βαλκάνια, πρώην ΕΣΣΔ), αξιοποιώντας κατάλληλα την ένταξή τους στους μηχανισμούς λήψης αποφάσεων της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, αναβαθμίζοντας τη διεθνή της θέση και διευρύνοντας τα ερείσματα της στην κρίσιμη αυτή μεταβατική φάση και το μετασχηματισμό του διεθνούς συστήματος, στη μετα-ψυχροπολεμική, μετα-διπολική εποχή.

Ένας τέτοιος ρόλος —στην κατεύθυνση της ελαχιστοποίησης των εθνικιστικών συγκρούσεων και των αλυτρωτικών τάσεων που τόσο έντονα εκδηλώνονται στην παρούσα συγκυρία καθώς και της άμβλυνσης του θρησκευτικού φανατισμού— απαιτεί μια προσεκτικά διατυπωμένη, ευέλικτη και ρεαλιστική στους στόχους της εθνική στρατηγική, η οποία θα τυγχάνει της ευρύτερης δυνατής συναίνεσης από πλευράς του πολιτικού κόσμου και της καθολικής υποστήριξης του ελληνικού λαού.

Οι στρατηγικές επιλογές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής θα πρέπει: α) να λαμβάνουν σταθερά υπ' όψη τις πάγιες και συνεπείς —για τους εκφραστές της— επεκτατικές βλέψεις και διεκδικήσεις είτε γειτονικών χωρών (Τουρκία)²⁵ είτε ακαθόριστων κρατικών

οντοτήτων (Σκόπια), β) να επιδιώκουν, στο μέγιστο δυνατό βαθμό, τη διαμόρφωση συμμαχιών και ευρύτερων «αξόνων» και στενότερων σχέσεων με χώρες οι οποίες συμμερίζονται αξίες (πολιτικές, θρησκευτικές, πολιτιστικές, οικονομικές) που προσιδιάζουν στην εθνική μας ταυτότητα και έχουν αποτελέσει, στο παρελθόν, δοκιμασμένους και σταθερούς πόλους αναφοράς και αμοιβαίως επωφελούς πολύπλευρης συνεργασίας, γ) να αποβλέπουν στην αντιμετώπιση των προκλήσεων και των κινδύνων που ελλοχεύουν σε περιφερειακό επίπεδο — και στη διπλωματική αντιμετώπιση και εξισορρόπηση των επί μέρους «διεισδύσεων» της τουρκικής διπλωματίας, ώστε μεσο-μακροπρόθεσμα, υπό το βάρος των συσσωρευμένων αντιφάσεων της, η λεγόμενη τουρκική γεωπολιτική «αναδίπλωση»,²⁶ στα πλαίσια της αναζήτησης νέου ρόλου στο διεθνή στίβο, να περιοριστεί στις φυσιολογικές της διαστάσεις και δ) σε συνδυασμό με τη σταθερή ενδυνάμωση — θωράκιση της χώρας μας στον αμυντικό/στρατιωτικό τομέα να οδηγούν οι επιλογές αυτές σε μια συνισταμένη αποτρεπτικών πολιτικών, οι οποίες θα αναχαιτίζουν τον διακηρυγμένο τουρκικό επεκτατισμό, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω.

Η αποκρυστάλλωση των στρατηγικών αυτών επιλογών θα πρέπει να συνοδεύεται από τη χάραξη μιας σειράς ευέλικτων τακτικών χειρισμών, για την επιτυχή υλοποίηση βραχυπρόθεσμων και μεσο-μακροπρόθεσμων στόχων, καθώς επίσης να προβάλλει, με το μεγαλύτερο δυνατό συντονισμό, κατά τρόπο αποτελεσματικό τα εθνικά θέματα σε όλα τα διεθνή μέτωπα. Στρατηγική, τέλος, επιλογή, αποτελεί και η συστηματική σε όλα τα επίπεδα κινητοποίηση και πολύπλευρη αξιοποίηση του Ελληνισμού της διασποράς.

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα την Κεντρική Ασία και την περιοχή του Καυκάσου, σταθερό στόχο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής πρέπει να αποτελέσει η ταχύτερη δυνατή και πολυδιάστατη (πολιτική, οικονομική, πολιτισμική) προσέγγιση με τις ανεξάρτητες πλέον έξι πρώην Σοβιετικές Ισλαμικές Δημοκρατίες. Αυτό βέβαια, θα μπορούσε να γίνει σε συνδυασμό με την ενδυνάμωση και σύσφιξη των παραδοσιακών σχέσεων της χώρας μας με τους ορθόδοξους χριστιανικούς πληθυσμούς της Ρωσίας, Ουκρανίας, Γεωργίας και Αρμενίας ώστε να περιοριστούν σημαντικά τα όρια δράσης και η δυναμική του «ισλαμικού τόξου». Με δεδομένο τον αβέβαιο χαρακτήρα και τη ρευστότητα που χαρακτηρίζει την —υπό δημιουργία— κρατική οντότητα αυτού που αποκαλείται «Κοινοπολιτεία Κυρίαρχων κρατών» και την προοπτική βιωσιμότητάς του ή όχι, η άμεση σύναψη διπλωματικών σχέσεων και η συνεχής ροή αλληλοπληροφόρησης —με τη δημιουργία νέων Ελληνικών Πρεσβειών ή Γενικών Προξενείων— θεωρείται αυτονόητη, ώστε η αυξημένη τους τελευταίους μήνες πολύπλευρη τουρκική επιρροή και η προνομακή, σχεδόν, πολιτική του «μεγάλου αδελφού» να μην οδηγήσει τα νέα αυτά κράτη, (που μόλις εισήλθαν στο μηχανισμό της ΔΑΣΣΕ και σύντομα θα αποτελέσουν κράτη-μέλη του ΟΗΕ) στην άνευ όρων υιοθέτηση των τουρκικών θέσεων και επιδιώξεων στα πλαίσια της Ισλαμικής Διάσκεψης (ICO) ή του (Ισλαμικού) Οργανισμού Οικονομικής Ανάπτυξης (ECO) — σε σχέση με το Κυπριακό πρόβλημα (αναγνώριση του ψευδοκράτους του Ραούφ Ντενκτάς) και ισότιμη ένταξη της «ΤΔΒΚ» σε ισλαμικούς περιφερειακούς οργανισμούς, καθώς επίσης τις συνεχιζόμενες τουρκικές πιέσεις στη Θράκη και το Αιγαίο.

Η παράλληλη ίδρυση και λειτουργία οικονομικών και εμπορικών γραφείων, τα οποία θα προωθούν σχέσεις και θα συντονίζουν ελληνικές επιχειρηματικές προσπάθειες προσπέλασης, στην ευρύτερη περιοχή, επαναφέρει στο ιστορικό προσκήνιο περιοχές παραδοσιακού ελληνικού ενδιαφέροντος, όπως στις ακτές του Ευξείνου Πόντου καθώς και προς την ουκρανική και ρωσική ενδοχώρα. Η συνεχιζόμενη οικονομική κρίση στο μεταβατικό στάδιο ενσωμάτωσης, των οικονομιών των χωρών αυτών στην παγκόσμια αγο-

ρά, επιβάλλει την υποστήριξη επενδύσεων και εξαγωγή τεχνογνωσίας καθώς το μέγεθος και ο δυναμισμός της —ανταγωνιστικής— οικονομικής διείσδυσης ενέχει —τη χρονική τούτη στιγμή— μεγαλύτερη σημασία από τη θρησκευτική ή γλωσσική συγγένεια. Θα πρέπει λοιπόν, να σχεδιαστεί και υλοποιηθεί —αξιοποιώντας το συγκριτικό πλεονέκτημα και την εμπειρία που έχει αποκτηθεί στη λειτουργία της ελληνικής οικονομίας— μια πολιτική οικονομικής, βιομηχανικής και τεχνικής συνεργασίας σε κείνους τομείς (ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων προώθηση ελληνικών εξαγωγών, αναδιάρθρωση του τραπεζικού συστήματος, εκπαίδευση επιχειρηματικών στελεχών, η οργάνωση των αγορών (εργασίας, κεφαλαίου, υπηρεσιών κτλ.) και η διοργάνωση εμπορικών εκθέσεων, καθώς επίσης και η εμπέδωση μιας πολιτιστικής αλληλογνωριμίας και συνεργασίας. Για την επίτευξη των στόχων αυτών, ειδικότερα απαιτείται: α) η ανταλλαγή επισήμων επισκέψεων από και προς την Αθήνα, ώστε, ακολουθώντας το παράδειγμα των πρόσφατων επισκέψεων του Αρμενίου υπουργού Εξωτερικών Οβαννεσιάν, καθώς και του Ουκρανού πρωθυπουργού (Φωκίν) να υπογραφούν συμφωνίες συνεργασίας με όλες —ή τις κυριότερες από τις ισλαμικές κεντρο-ασιατικές Δημοκρατίες, παράλληλα με τις αντίστοιχες ορθόδοξες, β) η εγκαθίδρυση επαφών σε κοινοβουλευτικό επίπεδο, ώστε όλο το εύρος του πολιτικού φάσματος να αξιοποιηθεί κατά τρόπο ο οποίος δεν θα διαταράσσει τις λεπτές διπλωματικές ισορροπίες και τους ευέλικτους χειρισμούς που απαιτούνται από κυβερνητικής πλευράς. Ιδιαίτερα όταν θα πρέπει ενδεχομένως να λαμβάνονται προσεκτικές (επίσημες ή δεσμευτικές) αποφάσεις που άπτονται των ειδικότερων γεωγραφικών ιδιαιτεροτήτων (λ.χ. σύγκρουση Αζέρων και Αρμενίων στο Ναγκόρνο-Καραμπάχ), και προϋποθέτουν μian αξιόπιστη και σεβαστή, από τα αντιμαχόμενα μέρη, παρουσία στις περιοχές αυτές, με τις μακροχρόνιες εθνικιστικές διαμάχες, τις εδαφικές διεκδικήσεις και τις αυξημένες θρησκευτικές έριδες, γ) την προβολή της ιστορικής μας πολιτιστικής κληρονομιάς, την ανάπτυξη μορφωτικών σχέσεων (με την κατάλληλη χρησιμοποίηση τηλεοπτικών προγραμμάτων, τη συνεργασία ανάμεσα σε πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα και τη χορήγηση αριθμού υποτροφιών).

Η υλοποίηση μιας τέτοιας πολιτικής θα οδηγήσει: α) στη δημιουργία των αναγκαίων προγεφυρωμάτων σε περιοχές οι οποίες κινδυνεύουν να καταλήξουν οριστικά σε κέντρα τουρκικής επιρροής και προπαγάνδας, β) θα αναβαθμίσει τις διμερείς μας σχέσεις και γ) θα βοηθήσει στη δημιουργία μιας νέας δυναμικής.

Στα πλαίσια αυτά, τέλος, θα πρέπει να εκπονηθεί μια πολιτική η οποία θα αξιοποιήσει και θα τονώσει την υπάρχουσα στην πρώην ΕΣΣΔ σημαντική ελληνική ομογένεια (η οποία υπερβαίνει τις 500.000) και είναι διάσπαρτη τόσο στο έδαφος της Ρωσικής Ομοσπονδίας (Μόσχα, Σταυρούπολη, Πετρούπολη και αυτόνομη Δημοκρατία της Οσετίας) όσο και στην Ουκρανία (Μαριούπολη, Κριμαία, Οδησός), Γεωργία (Τυφλίδα, αυτόνομη Δημοκρατία Αμπχαζίας), Καζαχστάν, Αρμενία και τη Σιβηρία, και η οποία εν γένει μετακινείται προς τον ευρωπαϊκό χώρο της πρώην ΕΣΣΔ σε οικονομικά πιο εύρωστες περιοχές.

Η χώρα μας θα πρέπει, τέλος, να επιμείνει στη συμμετοχή της, ως πλήρες μέλος, στην από την Τουρκία προωθούμενη «Οικονομική Συνεργασία του Ευξείνου Πόντου», ανεξάρτητα από την πιθανότητα επιβίωσης ενός τέτοιου οικονομικού σχήματος, λόγω των ετερόκλητων κρατών (Βαλκάνια, Κεντρική Ευρώπη και πρώην ΕΣΣΔ) με ριζικά διαφοροποιημένη παραπληρωματική οικονομική βάση.

Δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι οι σημερινές προκλήσεις πρέπει να αντιμετωπιστούν δημιουργικά και αποτελεσματικά, με συνεχή παρακολούθηση των διαμορφούμενων διεθνών

και περιφερειακών συσχετισμών και μια πανεθνική αφύπνιση και ανασυγκρότηση, η οποία θα απαντά με ψυχραιμία και μεθοδικότητα στις δοσμένες προκλήσεις και θα αποτρέπει τη δυνατότητα περιθωριοποίησης της χώρας στις νέες συνθήκες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για το ζήτημα του εθνικισμού, βλέπε L. Hajda and M. Beissinger (eds), *The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society*. Boulder: Westview Press, 1990 και Rachel Denber (ed.), *The Soviet Nationality Reader: The Crisis in Context*. Boulder: Westview Press, 1991.

2. Graham E. Fuller, *The Emergence of Central Asia*, Foreign Policy, 78, (Spring 1990), σελ. 49-67 και Alain Gresh, *Islamisme et Aspirations Nationales: Lendemain indécis en Asie Central*, Le Monde Diplomatique (Janvier 1992) pp. 6-7.

3. Constantine Schinas, *The Islamic Revival in the World and in Turkey*, Athena, No 41, (January 1991), pp. 16-18.

4. Κωνσταντίνος Σχινάς, *Εθνικισμός και Ισλαμική Αναβίωση*, Αντί, τ. 485 (24 Ιανουαρίου 1992) σελ. 38-43 και του ίδιου στο Athena, No 48 (August 1991), pp 233-234.

5. Constantine Schinas, *The Islamic Arc in Turkish Foreign Policy*, Athena, No 50, (October 1991), pp. 299-301.

6. Jacob M. Landau, *Παντουρκισμός*, Αθήνα, Θετίλη 1986.

7. Constantine Schinas, *Modern Turkey: Evolving trends, towards what?* Athena, No 43 (March 1991), pp. 68-69.

8. Constantine Schinas, στο Athena, No 46 (May 1991), pp. 164-65.

9. Hürriyet, 3.12.1991.

10. Ανταπόκριση TASS από Άγκυρα, 18.12.91.

11. *Cumhuriyet*, 17.12.91.

12. Tass (ανταπόκριση από Κωνσταντινούπολη) 26.12.91.

13. Milliyet, 30.1.92. Επίσης Ελευθεροτυπία, 29.1.92 και δήλωση Τούρκου υπουργού Αμύνης (Hürriyet, 20.12.91).

14. Kıbrıs, 16.11.91 και συνέντευξη Γκ. Αλίεφ στο Πρακτορείο Anadolu (4.12.91).

15. Günes 15.1.92 και Cumhuriyet, 15.1.92.

16. Στ. Κούλογλου, *Η Άγκυρα στο ρόλο του Μεγάλου Αδελφού*, το Βήμα, 5.1.1992 και Χρ. Λαζαρίδη, *Ποιος φοβάται το τουρκικό τόξο στην Κεντρική Ασία*, Αυγή, 5.1.1992 και Metin Corabatir, *Muslim Republics and Turkey*, Turkish Daily News, 6.12.1991.

17. Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization*, Oxford: Clarendon Press, 1990.

18. Yeni Asir 1.1.1992, Milliyet, 22.1.1992 και Hürriyet 22.1.1992.

19. Συνέντευξη Ντεμιρέλ σε τηλεοπτικό πρόγραμμα του Μ. Αλί Μπράντ (6.1.92) και «*Η Άγκυρα αρνείται τον Παντουρκισμό*», Καθημερινή / The European, 12.1.1992.

20. Martha Brill Olcott, *Η Κεντρική Ασία μήλο της έριδος για Ιράν-Τουρκία*, Το Βήμα / The New York Times, 19.1.1992.

21. Abrar (Τεχεράνη), 9.1.1992 και Günaydin 22.1.1992.

22. A. Dastarac et M. Levent, *Islamabad regarde vers l'Asie centrale*, Le Monde Diplomatique (Décembre 1991), p. 26.

23. Hürriyet, 14.1.1992.

24. Δημ. Κωνσταντακόπουλος, *Διπλή απειλή από τη διάλυση της ΕΣΣΔ*, Οικονομικός Ταχυδρόμος, 23.1.1992.

25. Κωνσταντίνος Σχινάς, *Ο ρόλος του Ισλάμ στην Τουρκική Εξωτερική Πολιτική*, ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο «Ευρώπη-Κεντρικό Ισλάμ: Νέα Γεωπολιτική Δυναμική» Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα, 9-11 Οκτωβρίου 1991 (υπό έκδοση).

26. Alen Gresh, *La Turquie ébranlée par la mutation régionales*, Le Monde Diplomatique (Julliet 1991), pp. 16-17.